

**БАРОКОВЕ ЗОБРАЖЕННЯ ОБРАЗУ КНЯЗЯ ОЛЕКСАНДРА
У «ЛЯМЕНТІ ДОМУ КНЯЖАТ ОСТРОЗЬКИХ»
ДЕМ'ЯНА НАЛИВАЙКА**

Юрій МИНЕНКО

*кандидат філологічних наук,
старший викладач катедри української мови та літератури
Національного університету «Острозька академія»
вул. Семінарська, 2, м. Острог
ORCID: 0000-0002-2916-4274
yurii.mynenko@oa.edu.ua*

Наталія СИДОРЧУК

*здобувачка вищої освіти
Національного університету «Острозька академія»
вул. Семінарська, 2, м. Острог
ORCID: 0009-0006-2223-2453
nataliia.sydorчук@oa.edu.ua*

Статтю присвячено комплексному аналізу барокових елементів у творі Дем'яна Наливайка «*Лямент дому княжат Острозьких*», що є одним із найвиразніших текстів літературного осередку Острога кінця XVI – початку XVII ст. У дослідженні окреслено постать самого автора – визначного діяча поряд із Герасимом Смотрицьким, а також простежено витoki його життєпису та діяльності. Зокрема, розглянуто походження братів Наливайків, роль Дем'яна як настоятеля церкви св. Миколая в Острозі, його участь у Берестейському соборі та зв'язок із політичними виступами Северина Наливайка. Окрему увагу приділено полемічному контексту, у якому закріпився термін «наливайки» як синонім православних, а також періоду 1602–1605 рр., коли Дем'ян очолював друкарню в Дерманському монастирі.

Імовірним приводом до написання «*Ляменту*» був похорон князя Олександра Острозького 2 лютого 1604 р. Твір постає багатоголосим дискурсом, де основним наратором є сам небіжчик, тоді як у вступі звучить голос персоніфікованої України. Саме тут уперше в українській літературі виразно окреслено образ Матері-України, що оплакує власних дітей. Подальші мовні партії спрямовані до дружини покійного, до дітей та друзів; у них звучать заклики до вірної служби Речі Посполитій і водночас до збереження православної віри, що уможливить відновлення слави роду й імені («ідея вічного повернення»).

Також удалося визначити, що у творі домінує барокова концепція марнотності світу й невідворотності смерті, осмисленої як природний порядок буття. Одним

із наскрізних символів постає образ свічки, що втілює крихкість і швидкоплинність людського життя. Кульмінаційна мовна партія позначена драматичною експресією та містифікацією: від імені князя Януша виголошено слова про смерть дружини, хоча історично він залишився неодруженим і бездітним. Цей прийом розкриває притаманну добі барокову динаміку й спрямованість на емоційне враження реципієнта.

Ключові слова: Олександр Острозький, лямент. бароко, «ідея добрих справ», князь Януш, містифікація.

**BAROQUE REPRESENTATION OF PRINCE OLEKSANDR
IN “THE LAMENT FOR THE OSTROH PRINCES’ HOUSE”
BY DAMIAN NALYVAIKO**

Yurii MYNENKO

*Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Ukrainian Language and Literature,
National University of Ostroh Academy
2 Seminarska str., Ostrog
ORCID: 0000-0002-2916-4274
yurii.mynenko@oa.edu.ua*

Nataliia SYDORCHUK

*Higher Education Student
National University of Ostroh Academy
2 Seminarska str., Ostrog
ORCID: 0009-0006-2223-2453
nataliia.sydorchuk@oa.edu.ua*

The article offers a comprehensive analysis of baroque elements in Damian Nalyvaiko’s «*The Lament for the Ostroh Princes’ House*», one of the most distinctive texts of the Ostroh literary circle at the turn of the sixteenth and seventeenth centuries. The study outlines the author’s figure – an eminent personality alongside Herasym Smotrytskyi – while also tracing the origins of his biography and activities. Particular attention is paid to the background of the Nalyvaiko brothers, Demian’s role as abbot of St. Nicholas Church in Ostroh, his participation in the Brest Council, and his association with the political uprisings of his brother Severyn Nalyvaiko. The polemical context is emphasized, especially the use of the term «nalyvaiky» as a synonym for the Orthodox, as well as the years 1602–1605, when Demian directed the printing house of the Dermanskyi Monastery.

The likely occasion for the composition of the *Lament* was the funeral of Prince Oleksandr Ostrozkyi on February 2, 1604. The work unfolds as a polyphonic discourse: while the deceased himself serves as the main narrator, the prologue resonates with the

voice of a personified Ukraine. This passage marks the first explicit appearance in Ukrainian literature of the image of Mother Ukraine lamenting her children. Further sections are addressed to the late prince's wife, children, and friends, combining appeals for faithful service to the Polish–Lithuanian Commonwealth with exhortations to preserve the Orthodox faith, which would ensure the restoration of family honor and the continuity of the name (the «idea of eternal return»).

The study demonstrates that the text is dominated by a baroque conception of worldly vanity and the inevitability of death, interpreted as the natural order of existence. A recurring symbolic motif is the candle, representing the fragility and transience of human life. The climactic section is marked by dramatic expressiveness and mystification: words about the death of his wife are placed into the mouth of Prince Janusz, although historically he remained unmarried and childless. This artistic device exemplifies the baroque dynamics of the text and its orientation toward emotional impact on the recipient.

Key words: *Oleksandr Ostrozkyi, lament, baroque, «idea of good deeds», Prince Janusz, mystification.*

Постановка проблеми. Літературна спадщина Острозького культурного осередку кінця XVI – початку XVII ст. позначена формуванням нової поетики. У цьому процесі особливе місце належить творчості Дем'яна Наливайка – визначного церковного діяча, полеміста й письменника, котрий зумів поєднати богословсько-політичну проблематику з новими художніми засобами барокової доби. Його «Лямент дому княжат Острозьких» постав не лише як літературний відгук на смерть князя Олександра Острозького, а й як текст, що засвідчив зародження барокової стилістичної системи в українській літературі. Твір розгортає цілу низку глибинних мотивів: марнотність світу, тлінність людського існування, «ідею добрих справ» та містичне осмислення смерті. Попри значущість твору його барокова поетика й ідейно-естетична наповненість досі не стали предметом системного і цілісного аналізу. Зокрема, малодослідженим лишається специфічне відтворення образу князя Олександра Острозького в контексті бароко.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постаті Дем'яна Наливайка та його діяльності присвячено численні розвідки літературознавців та істориків. М. Возняк, С. Леп'явко, В. Атаманенко, М. Бойко окреслювали біографічні відомості, церковно-адміністративну та видавничу діяльність письменника, його участь у братських рухах і полеміці проти унії. Ширший історико-культурний контекст аналізували М. Грушевський, О. Соболевський, І. та В. Огородники. Художні та естетичні аспекти «Ляменту» розглядали О. Астаф'єв, І. Мельничук, Г. Мартинюк, які акцентували на бароковій структурі тексту, танатологічних мотивах і перегуках із народними голосіннями. Водночас у сучасному науковому дискурсі відсутнє дослідження, що поєднало б аналіз образної системи, риторичних стратегій і жанрової специфіки твору з ширшим процесом становлення українського бароко. Саме ця лакуна й зумовлює потребу нового прочитання «Ляменту» з акцентом на бароковому образі князя Олександра.

Метою статті є здійснення комплексного аналізу барокового образу князя Олександра Острозького в «Ляменті дому княжат Острозьких» Дем'яна Наливайка, визначення його риторико-символічного навантаження у структурі твору та з'ясування ролі цього тексту в процесі формування української барокової поезики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Постать Даміана Наливайка, як і Герасима Смотрицького, є головною у середовищі Острозького літературного осередку останньої чверті XVI – початку XVII ст. Обидва мали дрібношляхетське походження, були неймовірно освіченими людьми свого часу і ревними поборниками православної віри, вірними слугами князя Василя-Костянтина Острозького. Проте якщо у творчості Смотрицького маємо лише окремі риси нового стилю, то вже літературна спадщина Даміана Наливайка – яскравий зразок барокової поезики.

Медієвіст Сергій Леп'явко зазначає: «У листі до короля Сигізмунда III Семерій Наливайко згадав про важливу подію з життя своєї родини. За Наливайком, польський магнат Мартин Калиновський відібрав у його батька землю і забив того до смерті» [7, с. 134], тож можемо стверджувати, що народився Дем'ян Наливайко у Гусятині, місті на Західному Поділлі, оскільки саме там були розташовані володіння Калиновського. Саме Гусятин як одне з можливих місць народження Наливайків називає й академічна Історична енциклопедія [6].

Про діяльність Дем'яна Наливайка згадує Андрій Чайковський у своєму романі «Сагайдачний», де серед панорами описів різних верств населення вказує, що князь добирав собі людей, де лише про них міг довідатися. Дем'ян Наливайко виділявся своєю освіченістю і благочестям. На нього звернув особливу увагу в часі свого перебування в Острозі царгородський патріарх Єремія і порадив князю узяти о. Дем'яна за свого сповідника. Тож о. Дем'ян мав великий вплив на князя [15, с. 42–43]. А як відомо, між Острогом і Поділлям існували давні торговельні контакти (і відповідно, відбувався обмін інформацією), прикладом чого є біографія Герасима Смотрицького. «Важливо пам'ятати, що ще декілька століть тому між Кам'янцем-Подільським, який був центром подільської торгівлі, та Острогом, де часто відбувалися великі ярмарки, започаткувалися торговельні зв'язки, які постійно підтримувалися кам'янецькими та острозькими купцями» [17]. Полонізація на Поділлі була сильнішою, ніж на Волині, а сам Кам'янець був «традиційною твердинею польщизни на українських «kresach», велика частина української шляхти була сколонізована і спольщена [4].

В Острозі Дем'ян Наливайко, як стверджує М. Возняк, «був настоятелем церкви св. Миколая, брав участь у Берестейському соборі й у виправах свого знаменитого брата Северина Наливайка. Тішився загальною симпатією так, що Смотрицький шанував його навіть після свого переходу на унію» [3, с. 347]. Не лишився Дем'ян Наливайко осторонь і полемічної боротьби, під час якої набув розголосу та активно поширювався термін «наливайки». Саме таке найменування ототожнювали з бунтівним козацтвом та вживали як синонім до православних, а згодом і зовсім перетворили на усталене узагальнювальне ім'я. Сергій

Леп'явко зауважує: «У становленні поняття «Наливайки» як синоніма православних основна заслуга належала не так Семерію Наливайку, як його брату Дем'яну. Останній перебрався з Острога до Вільна, де довгі роки вів уперту боротьбу проти унії, яка дістала широкого розголосу. Віленське братство, яке він фактично очолював, найчастіше називали «наливайківською сектою» і «наливайківським братством» [7, с. 229]. Діяльність братів Наливайків стала переломним етапом, М. Грушевський стверджує: «Отже се було великим щастям для нього, що кн. Острозькому вдалось загасити справу тих наїздів (до котрої й його самого притягано), і з того Дамян і його острозькі товариші витягли науку для себе: не треба було мозолити очі противній стороні <...> і далі він зістається скромним священником» [4, с. 376].

Близько 1578 р. з ініціативи князя Василя-Костянтина Острозького Іван Федоров заснував друкарню, що нею пізніше керували Дем'ян Наливайко та полеміст Василь Малющицький-Суразький, заслугою яких є тематична різноманітність видань. Проте найбільший розквіт кар'єри Дем'яна Наливайка припадає на 1602–1605 рр. У цей період Острозька академія заснувала філію у Дерманському монастирі, і друкарня на деякий час осіла там, а Дем'ян був її управителем. Як стверджує історик М. Бойко, «першим виданням Дерманської друкарні вважається «Диалог альбо розмова о Православной и справедливой Вири» 1603 р., хоча видання це не збереглося до наших часів. Другим виданням був «Октоїх» 1604 р., і це було перше друковане видання «Октоїха» в Україні. Передмову до цього видання написано двома мовами: церковно-слов'янською та українською. Третім і, мабуть, останнім виданням Дерманської друкарні був «Лист Мелетія, Патріярхи Олександрійського, до велебного єпископа Ипатія Потія» 1605 р. <...> Передмови до дерманських видань писав священник Дем'ян Наливайко, бо він їх і друкував. Важливість дерманських видань у тому, що видавці їхні уживали і народньої української мови. Це сталося під впливом о. Дем'яна Наливайка, який був за «просту мову» у Св. Письмі» [2, с. 125].

Пізніше Дем'ян Наливайко переїжджає до Вільно. Історик В. Атаманенко стверджує: «Через родинні зв'язки <...> змушений був уникати публічних справ і навіть часто підписувався, опускаючи прізвище – «Даміан недостойний презвітер». Довгий час НД був священником в Острозі, але підписувався з вказівкою на церкву лише раз у Вільні в 1605 – «презвітер Богоявленський Острозький», тобто замкової церкви <...> М. Смотрицький у своєму творі «Паранезис» називає дату смерті Н. 1627 рік. Точне місце його смерті і поховання невідомі. Більшість дослідників називає Острог» [13, с. 257].

«У післямові до Октоїха 1604-го року, видрукованого в Дерманській друкарні, Пресвітер Даміан Наливайко зазначив: «В літо 603-є місяця декаврія 2 дня преставився благочестивий князь Александер, воєвода Волинський, син благовірного князя Костянтина ... Смерть князя Олександра тяжко вдарила й Острізьку академію, і хтось з її учителів написав Плач, який і був видрукований в Острозі під назвою «Лямент дому княжат Острозьких над зошлим з того світа ясне освещеним

князатем Александром Константиновичом, князатем Острозьким». У цьому Плачі покійний князь навчає «позоставилих дітей, і дає свій заповіт» [11, с. 68–70]. Князь Олександр був вірний православ'ю на відміну від інших нащадків цього роду. На нього батько покладав великі надії, котрим не судилося здійснитися через передчасну смерть сина. Імовірно, княжича отруїли єзуїти, що стало величезною трагедією для його родини. Як стверджує митрополит Іларіон, «смерть князя Олександера тяжко вдарила всю Україну... Старому Костянтиніві було вже 76 літ, а надія всієї Православної церкви зайшла... І о. Наливайко писав, що Олександрова смерть «велій плач і жалость отцю і чадом (дітям) оставив, найпаче же християніном... Всі бо бяху чающе (чекали) помощ тим улучити в бідах і гоненіях, одержащих Христову Церков»» [11, с. 68].

Точна дата видання твору залишається непідтвердженою. Як указано у каталозі стародруків, виданих в Україні, котрий упорядкували Я. Запаско та Я. Ісаєвич, «вказана на титульному аркуші дата 2 грудня 1603 р. – це не день видання, а дата смерті Олександра Острозького. Ймовірно, «Лямент» опубліковано у зв'язку з його похороном – 2 лютого 1604 р.». Також вони зазначають, що видавці публікації «Українська поезія» висловлюють обґрунтоване припущення, що автором був Дем'ян Наливайко [14, с. 33], Михайло Грушевський, однак, припускає, що це міг бути колективний твір острозького гуртка, який культивував віршування як необхідну прикмету книжної культури [4, с. 496]. Це твердження виглядає сумнівним, адже стилістика твору витримана в одному дусі – найімовірніше, твір мав одного автора. О. Соболевський зауважує, що автором «Ляменту», найімовірніше, був хтось з учителів острозької школи. Дослідник Ф. Максименко переконаний, що твір був виданий у Дермані. Якщо це так, то ймовірність того, що автором «Ляменту» є Даміан Наливайко, зростає [6].

Твір неодноразово привертав увагу дослідників. Так, О. Астафєв зазначає: «Творові властива специфічна семантично-сюжетна композиція, насичена емоційно-напруженими жалями та ляментациями з різними стилістичними фігурами та тропами («не освітіться голови твоєї волос», «очі мої не втішаться», «свіча всіх потіх моїх навіки згасла» тощо) та особливим протяжним мелосом. Та все ж цей твір, як і інші фрагменти поеми, доволі метафізичний» [1]. Барокова література прагне досягнути таємниці людського буття, Божого провидіння, тож і твори перейняті релігійним пафосом. Це, щоправда, вже не києворуський аскетизм, а намагання досягнути духовні істини на новому рівні.

У зв'язку популярного у добу бароко жанру лементу з народними голосіннями і думами наголошує у своєму дослідженні і Г. Мартинюк: «На це вказує і речитативна форма їх виконання – у вигляді протяжного наспівного примовляння, що робить їх легкими для імпровізування, і зв'язок із поховальним обрядом та магічними діями, що його супроводжують, і належність до жіночого репертуару, й особливо – наявність у текстах сталих формул-кліше та первісної символіки» [10, с. 39–40]. Постійні повтори роблять лемент чи не найкращим засобом хвилювати і впливати на читацьку свідомість, що цілком відповідає бароковій

естетиці. Людина і в тексті, і поза ним здатна переживати жах, відчай і водночас через сльози та каяття прийти до катарсису, який очищує й утішає. Такий твір у своєму впливі на людину міг стати в один ряд як із сакральними жанрами – проповіддю, молитвою, так і зі світськими – музикою чи драматичними творами. Найчастіше автори таких творів ушановували представників князівських родів, яких наділяли ідеальними рисами.

У своїй роботі І. Мельничук звертає увагу на танатологічні мотиви твору. «Мистецтво вмирання» ґрунтується на уявленні про довгочасність і короткочасність людського життя на «цьому світі», яке передує вічному існуванню душі на «тому світі»; на переконанні в облудності «цього світу» і статечності «того світу», у тому, що земне життя є випробовуванням справжньої цінності людської душі» [5]. Тож людина має прагнути зробити якомога більшу кількість «добрих діл» – доказів істинної цінності своєї душі, спокутувавши якнайбільше своїх «гріхів».

Важливо зазначити, що саме ідея добрих справ, а не візантійського аскетизму, що його пропагував І. Вишенський у своїх посланнях, у творчості Даміана Наливайка набула остаточної довершеності і стала показником «цінності» людського життя на землі. На думку І. та В. Огородників, «у своїх виступах проти унії він спирався на давньоруську православну традицію, переломлену через певні впливи західноєвропейських реформаційних віянь. Сенс людського буття і призначення людини Д. Наливайко вбачав не у відході від дійсності, а в активній діяльності, спрямованій на захист свого народу, відродження і розвиток його мови, культури. Це проявлялося не тільки в уславленні ним видатних осіб, що мало відбиток у вірші на герб К. Острозького, а й в особистій активній діяльності самого Д. Наливайка» [12, с. 133]. Варто зазначити, що Наливайко обстоював філософську концепцію, що сформувалася в останнє десятиліття XVI ст. і була зорієнтована на відновлення, осмислення та актуалізацію української духовної традиції

Власне барокові риси зустрічаємо вже у назві. Вона подає не лише жанр і тему твору, а й повне ім'я покійного, вказує на його благородне походження і зазначає його посаду, тобто статус у суспільстві. Саме довгі й вичерпні назви є прикметною рисою барокових творів. Так читач відразу розуміє, про що йтиметься у тексті.

Уже на початку твору зустрічаємо бароковий образ життя як вогника свічки під холодним подихом вітру. «Людина померла – отже, свічка згасла, це життя осяювало своїм світлом буття тих, хто знаходився поруч: «Жадная година, бы теж найсвѣтлѣйшая, не здасть ми ся быти ясна, /юж бовѣм свѣча всѣх потѣх моих на вѣки згасла». Власне, образ життя як свічі проходить через увесь твір, як й ідея смерті.

Не вказано, однак, хто є наратором цього вступу, усі інші частини (за винятком останньої) є словами небіжчика до певних адресатів. Навряд чи цей вступ – монолог дружини. Імовірно, голосить і сумує сама Україна. На це принаймні наштовхують рядки:

«За нещаслившую себе на свѣтѣ надъ инших маю,
и жадное вдовы в таком жалю не знаю,
Которая бы разом оплаковала и свое вдовство,
и дѣток своих малых жалостное сиротство.» [літопис]

Сподіватися залишається тільки на Божу милість:

«Леч, иж бог вдовам обронцею, а сиротам отцем кажет себе звати,
позволила себе въ оборону, а дѣтки въ опеку ему офѣровати» [літопис]

Тож саме у творі Наливайка вперше зустрічаємо образ Матері-України, яка оплакує власних дітей. Саме його використає згодом інший вихованець Острозького літературного гуртка Мелетій Смотрицький у своєму «Треносі» (1610).

Далі небіжчик звертається до дружини, католички Анни Костчанки. Імовірно, саме за її намовлянням отруїли князя, що нерідко траплялося у той час. Літературознавець О. Астаф'єв, покликаючись на польського історика Єрлича, зазначає: «... Князь О. Острозький разом із батьком брав участь у боротьбі проти експансії католицизму в Україну, очолював світське коло Брестського антикатолицького собору 1596 року, виступав на сеймах як поборник православ'я, він готувався очолити антикатолицький табір православних феодалів Речі Посполитої, і, можливо, саме це стало причиною його загадкової смерті від отруєння» [1, с. 11]. Автор, очевидно, здогадувався про це, про що свідчать заклики «тішся», «утішся», звернуті до овдової дружини.

У зверненні до друзів прикметним є вибачення за можливі кривди:

Еслим то учинил умыслѣне цили за данѣм причины,
нехай же тую вину не я отношу, але кто иной.

бо гнѣв держати и вам то самым нѣчего не поможет [6].

Цілком бароковою є ідея про всевладну й неуникну Божу волю: це не я вчинив, а хтось інший поза моєю волею, тому й вина ця не є моєю. Прогресивною є і така філософська істина:

«А подобно жаден не может догодити всѣх людей воли,
бы теж хотѣл быти и добрым и злым к воли [6].

У цих словах відчувається скоріше реформаційний протестантизм нового часу, а не середньовічний аскетизм.

Бароковим змістом насичена і така мовна партія погребальної декламації – «От отца до сынов». Саме ця частина має виразно публіцистичний, навіть агітаційний характер. Автор прагне вплинути на суспільну свідомість, переслідує не лише художні, а й ідеологічні цілі. Так лямент (плач) перетворюється на програмовий документ, керівництво до дії.

Покійник закликає синів вірно служити Речі Посполитій, маючи за приклад батька, образ якого ідеалізований і наділений праведними рисами. «У творах, присвячених державним діячам (Олександру Острозькому, Григорію Желиборському), саме земні справи особи та вищі цілі на благо вітчизни надають сенсу земному існуванню та забезпечують буття після смерті» [10, с. 87]. Навряд чи можна говорити про розмежування у свідомості Наливайка понять «Україна»

(«Русь») і «Річ Посполита». У творі князь Олександр Острозький постає вірним громадянином своєї держави.

Прикметним є образ смерті як сну:
бом, власне, якъ презъ сон был,
который приносить спане [літопис].

Тобто це лише тимчасовий стан, що мине. Ідея вічного повернення виразно виражена у завершальних рядках цього фрагмента.

Звертає на себе увагу й страшний і непривабливий образ «пащеки тоє смерти». Д. Чижевський, аналізуючи поезику барокових творів у розвідці «Поза межами краси», зазначає: «Зовсім далеко від якої-будь краси заводять нас закохання бароко в зображення страхіть, жорстокості, трупів, смерті тощо. Сам час сприяв цьому прямому виходу поза межі краси в мистецтві. Сам час підготував наочний матеріал для таких зображень, бо саме сімнадцятий вік належав до епох, що вкрили Європу руїнами та трупом. І Україна належала до тих країн, що в них спустошення були найбільші!» [16, с. 379]. В українській літературі ця тенденція не набула поширення, щось подібне зустрічаємо хіба в апокаліптичних картинах епіграм ігумена Віталія.

Увиразнює настанови барокова антитеза розкоші і гиркоти
Бо которая роскош тутъ на свѣтѣ челоуѣку смакуетъ,
тая ся по смерти в горкость прикрую опакуетъ [6].

Вірність батьківській вірі є запорукою збереження і продовження слави князівського роду. На думку автора, зрадити віру означає втратити всі надбання предків, а отже, занедбати не лише статки, а й повагу та здоров'я. Наївними виявилися ці сподівання. Як відомо, жоден із нащадків не продовжив справи батька, а донька Анна-Алоїза Ходкевич 1636 р. перехрестила у католицизм його останки і перенесла їх до костелу.

Саме незмінність віри забезпечить вічне життя і небіжчикові, що чітко висловлюють останні рядки звернення:

Леч, абы презъ сталость вѣры ваших княжацких станов
дом наш и я з ним доброю славою зъ мертвых повстанув.
Так знаходить продовження ідея вічного повернення,
циклічності людського буття.

У розділі «До всѣхъ посполите» Олександр як відповідальний руський князь звертається до громади, заспокоюючи, що він же лишив по собі нащадків:

вам по собѣ подобныхъ собѣ чтыри лѣторостьки,
с корене дому моего, с тѣла и крѣве моеє выростки.
Тыє о мнѣ посвѣдчати будутъ, жем колись на свѣтѣ былъ,
мало на нюм побывавши, врыхлѣм его и позбыл [6].

У своєму зверненні князь просить «вшелякого стану чолоуѣк, прошу, нехай мя не забудет». Ця нескромна турбота про власну пам'ять після смерті різко контрастує з ідейним змістом попередньої літературної доби.

Наступний уривок «О том, по ком тот ламент» починається як панегірик покійному, потім же від свого імені говорить сам князь Олександр. Християнською покорою і смиренням перейнято рядки:

Смерть бовѢм каждому з нас долг естъ, а не неволя,
не припадок страфунку, леч божая воля [6].

Смерть мислиться як природний стан речей, проти якого людина є безсилою. «Мотив невідворотності смерті сполучається з іншим топосом – про необхідність наповнення сенсу життя християнськими цінностями [10, с. 87]. Українське бароко залишалося наскрізь релігійним, особливо в осмисленні метафізики людського буття.

На думку І. Мельничук, «найбільш барочно експресивними видаються два останні поетичні уривки декламації (про того, за ким лямент, та звертання Януша до брата)» [5]. Саме остання частина найбільше наповнена художнім вимислом.

Наратором уривку є не небіжчик, а князь Януш. Тут звертає увагу на себе не лише згадка про смерть як невідворотний фатум, а й образ кривавого серця, що вражає читача і слухача.

Кривавое сердце

такими ж слезами плакати ми кажет,
а снать отъ того болю аж до смерти не уляжет.

Що ж я, жалостный, в раненом серци за розмову знайду [6].

«Як відомо, у біблійній антропології виокремлюється як мінімум три атрибути, через які людина виявляє себе у світі – це дух, душа, тіло. Ці три сфери буття людини злиті воєдино, і об'єднуючим первнем постає саме серце. І дух, і душа, і тіло знаходять у серці своє відображення, у серці відбувається взаємозв'язок, синтез, єднання часом абсолютно протилежних елементів, таких як душа і тіло». [5] Так автор посилює трагічність смерті Олександра Острозького.

Цікавим є також порівняння людини з кротом:

В бѢдах уродилемся,
с которых иле кротъ выбрѣнути хочу,
и нѢкгда не могу, подобно ся в них скончу [6].

Людина грішна і приречена терпіти постійну муку. У цих рядках відчувається бароковий фаталізм.

Лише серце відчувало нещастя. «Вже у авторів XVII ст. М. Смотрицького, К. Саковича С. Зиморовича, С. Симоніда надзвичайно загострюється мотив «скорботи серця». Він наділяється значенням не тільки художньої норми, а й набуває характеру закономірності, глибоко емоційної реакції ліричного «я» на оточуючу реальність. Формула «Хай утішеться серце, хоч смутку багато» (Симонід) стає дуже поширеною і популярною серед поетів. Саме ж повноцінне існування виявляється неможливим без «серця» [9]. Тож і серцю Януша нелегко сприймати такі новини.

Відверту фікцію і барокову гру маємо в останніх рядках твору. Динаміку змін відображено у зізнанні Януша:

Учинивши бовѢм з вѢку моего всего день едін,
в котором мѢлем только перемѢн
Споранку бовѢм вѢку моего ламент чинилем по брату,
в полудню по малжонцѢ своей, разумѢючи, же то юж рату
Остатнюю отдалем по своих милых пріятелех смерти... [6]

Зранку він змушений сумувати за покійним братом, а після обіду – за своєю дружиною, віддаючи найрідніших смерті. Як відомо, князь Януш не був одружений і помер бездітним. Автор удається до містифікації, аби вразити ще сильніше реципієнтів твору. У такому разі це перший приклад використання вимислу у бароковому творі, що стане звичною практикою для українських авторів (згадати хоча б так званий «літопис Самійла Зорки» у літописі Самійла Величка) [8, с. 287].

Таким чином, «Лемент дому княжат Острозьких» Дем'яна Наливайка насичений бароковою поетикою. Це стосується як ідейного складника (сприйняття смерті як невідворотного фатуму), так і образної структури (свічка як символ людського життя, криваве серце та ін.). А наприкінці твору автор удається до містифікації, вкладаючи в уста князя Януша слова смутку за власною дружиною. Усе це робить твір перлиною української барокової літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астаф'єв О. Еволюція форм ідентичності в текстах Д. Наливайка. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. № 1(28). С. 6–10.
2. Бойко М. Острозька та Дерманська друкарні. Блумінгтон : Т-во «Волинь» в Торонто, 1980. 152 с.
3. Возняк М.С. Історія української літератури : у 2-х кн. : навчальне видання. Вид. 2-е, перероб. Львів : Світ, 1992. Кн. 1.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / ред. П.С. Сохань. Київ : Наук. думка, 1995. Т. 6. 667 с.
5. Мельничук І.В. «Лемент дому княжат острозьких» у контексті танатологічного дискурсу української барокової поезії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 54. С. 205–208. URL: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2609/1/liament_domu.pdf
6. Ізборник: сайт. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoeetry/anto17.htm>
7. Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я. Київ : Наукова думка, 2021. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=наливайко>
8. Ісіченко І., Архиепископ. Історія української літератури: епоха бароко (XVII–XVIII ст.). Львів : Святогорець, 2011.
9. Леп'явко С. Козацькі війни кінця 16 ст. в Україні. Чернігів : Сівер. думка, 1996. 288 с. ; Львів : Святогорець, 2011.
10. Лімборський І. Становлення художнього сентименталізму в українській літературі XVII–XVIII ст. *Питання літературознавства*. 1997. Вип. 4(61). С. 45–52.
11. Мартинюк Г.В. Лементи в українській бароковій літературі : дис. ... канд. філол. наук (доктора філософії) : 10.01.01. Київ, 2021.
12. Митр Іларіон. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Вінніпег : Коштом Укр. православ. громади в Кенорі ; Онтаріо, 1958. 216 с.

13. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій : навчальний посібник. Київ : Знання КОО, 1999. 543 с.
14. Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія. Острог : Острозька академія, 2011. 512 с.
15. Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Львів : Вища школа, 1981. 136 с.
16. Чайковський А.Я. Сагайдачний: історичний роман у трьох книгах. Київ : Дніпро, 1989.
17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Оріон, 1992. 230 с.
18. Шевчук С.Г. Смотрицький як представник релігійно-культурного руху на українських землях в кінці XVI ст. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39252/2005_33_11.pdf?sequence=1

REFERENCES

1. stafiev, O. (2018). *Evoliutsiia form identychnosti v tekstakh D. Nalyvaika* [The evolution of forms of identity in D. Nalyvaiko's texts]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, (1(28)).
2. Boiko, M. (1980). *Ostrozka ta Derman'ska drukarni* [Ostroh and Derman printing houses]. Bloomington: T-vo «Volyn» v Toronto.
3. Vozniak, M.S. (1992). *Istoriia ukrainskoi literatury* [History of Ukrainian literature] (2nd ed., Vol. 1). Lviv: Svit.
4. Hrushevskiy, M.S. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy: v 11 t., 12 kn. T. 6: Zhyttia ekonomichne, kulturne, natsionalne XIV–XVII vikiv* [History of Ukraine-Rus: Vol. 6. Economic, cultural and national life of the 14th–17th centuries]. Kyiv: Naukova dumka.
5. Melnychuk, I.V. (2015). «*Liament domu kniazhat Ostrozkykh*» v konteksti tanatologichnoho dyskursu ukrainskoi barokovoi poezii [«Lament of the Princes of Ostroh House» in the context of thanatological discourse of Ukrainian baroque poetry]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Filologichna»*, (54), 205–208. Retrieved from https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2609/1/liament_domu.pdf
6. *Izbornyk* [Izbornyk website]. (n.d.). Retrieved from <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto17.htm>
7. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Dodatkovyi tom. Kn. 1: A–Ya* [Encyclopedia of the History of Ukraine: Supplementary Volume. Book 1: A–Z]. (2021). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=наливайко>
8. Isichenko, I. (2011). *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko (XVII–XVIII stolittia)* [History of Ukrainian literature: The Baroque era (17th–18th centuries)]. Lviv: Sviatohorets.
9. Lepiavko, S. (1996). *Kozatski viiny kintsia XVI st. v Ukraini* [Cossack wars of the late 16th century in Ukraine]. Chernihiv: Siverska dumka.

10. Limborskyi, I. (1997). *Stanovlennia khudozhnoho sentymentalizmu v ukrainskii literaturi XVII–XVIII storich* [Formation of artistic sentimentalism in Ukrainian literature of the 17th–18th centuries]. *Pytannia literaturoznavstva*, (4(61)), 45–52.
11. Martyniuk, H.V. (2021). *Liaments v ukrainskii barokovii literaturi* [Laments in Ukrainian Baroque literature] (Doctoral dissertation, Volynskyi natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky; Instytut literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy). Kyiv.
12. Mytr, Ilarion. (1958). *Kniaz Kostiantyn Ostrozkyi i yoho kulturna pratsia* [Prince Konstantyn Ostrozky and his cultural work]. Winnipeg: Ukrainska Pravoslavna Hromada v Kenori.
13. Ohorodnyk, I.V., & Ohorodnyk, V.V. (1999). *Istoriia filosofskoi dumky v Ukraini: Kurs lektsii* [History of philosophical thought in Ukraine: Lecture course]. Kyiv: Vyshcha shkola, T-vo «Znannia».
14. *Ostrozka akademiia XVI–XVII stolittia: Entsyklopediia* [Ostroh Academy of the 16th–17th centuries: Encyclopedia]. (2011). Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia».
15. Zapasko, Ya.P., & Isaievych, Ya.D. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: Catalogue of old prints published in Ukraine]. Lviv: Vyshcha shkola.
16. Chaikovskyi, A.Ya. (1989). *Sahaidachnyi: Istorychnyi roman u trokh knyzhakh* [Sahaidachnyi: A historical novel in three books]. Kyiv: Dnipro.
17. Chyzhevskyi, D. (1992). *Narysy z istorii filosofii na Ukraini* [Essays on the history of philosophy in Ukraine]. Kyiv: Orii, UKSP «Kobza».
18. Shevchuk, S.H. (2005). *Smotrytskyi yak predstavnyk relihiino-kulturnoho rukhu na ukrainskykh zemliakh v kintsi XVI st.* [Smotrytsky as a representative of the religious and cultural movement in the Ukrainian lands at the end of the 16th century]. Retrieved from http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39252/2005_33_11.pdf

Стаття надійшла: 29.09.2025

Прийнято: 16.10.2025

Опубліковано: 02.12.2025

